

БОЛГАРИ БАЛКАН ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗА ДАНИМИ МУСУЛЬМАНСЬКИХ АВТОРІВ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Олег Бубенок

доктор історичних наук, професор, відділ Євразійського степу,
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна, helgebub@gmail.com,
ORCID 0000-0002-0104-6081

Відомо, що в хозарський період у VII–X ст. болгар проживали щонайменше в трьох-чотирьох місцях Європи: на правому березі Середньої Волги, де виникла Волзька Болгарія; в пониззі Дунаю, на території Першого Болгарського царства; і в степах басейнів Дону і Приазов'я. Саме це заганяло в глухий кут багатьох мусульманських географів. Серед них – ал-Мас'уді та анонімний автор «Худуд ал-'Алам».

Дослідники давно помітили, що у своєму творі «Мурудж аз-захаб...» ал-Мас'уді плутає волзьких болгар з дунайськими. Додамо до цього згаданих ал-Масуді приазовських та донських болгар. Так, на самому початку 17-го розділу його праці «Мурудж аз-захаб...» зазначається, що Волга «витікає з верхніх частин тюркських земель». При цьому автор підкреслює, що «від неї відтікає відгалудження в напрямку країни болгар» і впадає в «Майтас (Азовське море)». Болгари також згадуються в розповіді ал-Мас'уді про похід русів до Каспійського моря через Волго-Донську переволоку після 912 р.

Що стосується даних «Худуд ал-'Алам» про болгар, то вони ще більш заплутані і потребують детальнішого аналізу. Так, говорячи про населення Середнього Поволжя, анонімний автор використовує відомий етнонім *Б-ртас* для позначення мешканців лівобережжя, де були відомі болгар.

Однією з найзагадковіших етнічних груп, згаданих у «Худуд ал-'Алам», є «внутрішні болгар». Ф. Вестберг та М. Й. Мерперт були схильні ототожнювати їх з «чорними болгарами», які мешкали в регіоні Північного Приазов'я. Й. Маркварт свого часу висловив припущення, що «внутрішні болгар» мусульманських авторів були споріднені з дунайськими болгарами. В. Ф. Мінорський припускає, що поділ болгар на «зовнішніх» і «внутрішніх», ймовірно, був введений в географічну літературу ал-Балхі (IX–X ст.), який згадує про «зовнішніх болгар». Більше того, ал-Балхі був першим, хто згадав про «внутрішніх болгар». Цей термін – «внутрішні болгар» – ал-Балхі використовував для позначення придунайських болгар. За спостереженнями В. Ф. Мінорського, він міг широко використовуватися ал-Істахрі (IX–X ст.), але в ал-Істахрі немає жодних записів про «зовнішніх болгар». Такі плутані і суперечливі відомості, як у ал-Істахрі, так і в інших арабських авторів, а також у анонітного автора «Худуд ал-'Алам», змусили В. Ф. Мінорського припустити, що термін «внутрішні болгар» явно протиставляється терміну «зовнішні болгар».

Можливо, ал-Балхі та ал-Істахрі називали дунайських болгар «внутрішніми», оскільки, за словами їхніх інформаторів, вони були найзахіднішою групою серед усіх болгар. В інших випадках, однак, автор «Худуд ал-'Алам» називає дунайських болгар

В-н-н-д-р, а волзьких – *Б-ртас*. Метод виключення дозволяє не відносити дунайських і волзьких болгар до «внутрішніх». Так, наприклад, анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» називає «внутрішніми», тобто західними, тих болгар, які живуть у степах Подоння та Приазов’я.

Ці суперечливі повідомлення мусульманських авторів раннього Середньовіччя про болгар пояснюються не лише їхньою значною розпорошеністю, але й використанням різноманітних джерел, в яких окремі групи болгар були відомі під різними назвами. Це змушувало мусульманських географів вносити певні корективи в тексти своїх трактатів.

Ключові слова: болгары, Волзька Болгарія, Перше Болгарське царство, внутрішні болгары, ал-Мас‘уді, Худуд ал-‘Алам

BULGARIANS OF THE BALKANS AND EASTERN EUROPE ACCORDING TO MUSLIM AUTHORS OF THE EARLY MIDDLE AGES

Oleg Bubenok

Doctor of Sciences (History), Professor, Department of Eurasian Steppe,
A.Y. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Hrushevsky Str. - 4, 01001, Kyiv, Ukraine, helgebub@gmail.com,
ORCID 0000-0002-0104-6081

It is known that during the Khazar period in the 7th to 10th centuries AD, the Bulgarians lived in three or four places in Europe: on the right bank of the Middle Volga, where Volga Bulgaria emerged; in the Lower Danube, in the territory of the First Bulgarian Kingdom; and in the steppes of the Don and Azov basins. This is what stumped many Muslim geographers. Among them are al-Mas‘udi and the anonymous author of “Hudud al-‘Alam”.

Scholars have long noticed that in his work “Muruj al-Zahab...” al-Mas‘udi confuses the Volga Bulgars with the Danube Bulgars. Let us add to this the Azov and Don Bulgarians mentioned by al-Masudi. Thus, at the very beginning of the 17th chapter of his work “Muruj al-Zahab...” al-Mas‘udi notes that the Volga “flows from the upper parts of the Turkic lands”. At the same time, al-Masudi emphasizes that “a branch flows from it in the direction of the country of the Bulgars” and flows into “Maitas (the Azov Sea)”. The Bulgars are also mentioned in al-Mas‘udi’s account of the Rus’ march to the Caspian Sea after 912 through the Volga-Don overland transfer.

As for the data of “Hudud al-Alam” on the Bulgarians, they are even more confusing and require a more detailed analysis. Thus, speaking about the population of the Middle Volga region, the anonymous author uses the well-known ethnonym *B-rtas* to refer to the inhabitants of the left bank, where the Bulgarians were known.

One of the most enigmatic ethnic groups mentioned in the “Hudud al-‘Alam” is the “Inner Bulgarians”. F. Westberg and M. J. Merpert tend to identify the “Inner Bulgarians” with the “Black Bulgarians” who lived in the Northern Azov region. J. Markwart once suggested that the “Inner Bulgarians” of Muslim authors were related to the Danube Bulgarians. V. F. Minorsky

suggests that the division of Bulgarians into “Exterior” and “Inner” was probably introduced into the geographical literature by al-Balkhi (9th–10th centuries AD), who mentions “Exterior Bulgarians”. Moreover, al-Balkhi was the first to mention “Inner Bulgarians”. Al-Balkhi used the term “Inner Bulgarians” to refer to the Danube Bulgarians. According to V. F. Minorsky’s observations, the term “Inner Bulgarians” could have been widely used by al-Istakhri (9th–10th centuries AD), but al-Istakhri does not have any records of “Exterior Bulgarians”. Such confusing and contradictory information, both from al-Istakhri and other Arabian authors, as well as from the anonymous author of “Hudud al-‘Alam”, led V. F. Minorsky to assume that the term “Inner Bulgarians” is clearly opposed to the term “Exterior Bulgarians”.

It is possible that al-Balkhi and al-Istakhri referred to the Danube Bulgarians as “Inner” because, according to their informants, they were the most western group among all Bulgarians. In other cases, however, the author of “Hudud al-‘Alam” refers to the Danube Bulgarians as *V-n-n-d-r* and the Volga Bulgarians as *B-rtas*. The method of exclusion allows us not to refer to the Danube and Volga Bulgarians as “Inner”. For example, the anonymous author of “Hudud al-‘Alam” calls those Bulgarians who live in in the steppes of the Don and Azov basins “Inner”, i. e. Western, Bulgarians.

Such contradictory reports of Muslim authors of the early Middle Ages about the Bulgarians are explained not only by their considerable dispersion, but also by the use of various sources in which individual groups of Bulgarians were known by different names. This forced Muslim geographers to make certain adjustments to the texts of their treatises.

Keywords: Bulgarians, Volga Bulgaria, First Bulgarian Kingdom, Inner Bulgarians, al-Mas‘udi, Hudud al-‘Alam

БЪЛГАРИТЕ ОТ БАЛКАНИТЕ И ИЗТОЧНА ЕВРОПА СПОРЕД ДАНИИ НА МЮСЮЛМАНСКИТЕ АВТОРИ ОТ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Олег Бубенок

доктор на историческите науки, професор, отдел „Евразийска степ“,
Институт за ориенталистика „А. Ю. Кримски“ на Националната академия
на науките на Украйна, ул. Грушевски, 4, 01001, г. Киев, Украйна,
helgebub@gmail.com, ORCID 0000-0002-0104-6081

Известно е, че по време на хазарския период през VIII–X в. българите живееха поне на три или четири места в Европа: на десния бряг на Средна Волга, където възниква Волжка България, в долното течение на Дунав, на територията на Първото българско царство, и в степите на Донския и Азовския басейн. Именно тези сведения за българите са хвърлили в смут много мюсюлмански географи. Сред тях са ал-Мас‘уди и анонимният автор на „Худуд ал-‘Алам“.

Изследователите отдавна са забелязали, че в своето съчинение „Мурудж аз-захаб...“ ал-Мас‘уди бърка волжките българи с дунавските българи. Нека към това добавим и споменатите от ал-Масуди азовски и донски българи. Така още в началото на 17-а глава на своя труд „Мурудж аз-захаб...“ ал-Мас‘уди отбелязва, че Волга „извира

от горните части на тюркските земи“. В същото време авторът подчертава, че „от нея тече клон по посока на страната на бургарите“ и се влива в Майтас (Азовско море)“. Българите се споменават и в разказа на ал-Мас‘уди за похода на русите към Каспийско море след 912 г. чрез Волго-Донския сухопътен транспорт на кораби.

Що се отнася до данните на „Худуд ал-‘Алам“ за българите, те са още по-объркващи и изискват по-подробен анализ. Така, говорейки за населението на Средна Волга, анонимният автор използва известния досега етноним *Б-ртас*, за да обозначи жителите на левия бряг, където са известни българите.

Една от най-загадъчните етнически групи, споменати в „Худуд Ал-‘Алам“, е „вътрешните българите“. Ф. Вестберг и М. Й. Мерперт бяха склонни да отъждествяват „вътрешните българите“ с „черните българите“, които живеели в района на Северното Приазовие. Й. Маркварт дори предположил, че „вътрешните българите“ на мюсюлманските автори са свързани с дунавските българите. В. Ф. Минорски изказва предположението, че делението на българите на „външни“ и „вътрешни“ най-вероятно е въведено в географската литература от ал-Балхи (IX–X в.), който споменава за „външните българите“. Освен това този автор е първият, който споменава „вътрешните българите“. Ал-Балхи използва термина „вътрешни българите“, за да обозначи дунавските българите. Според наблюденията на В. Ф. Минорски терминът „вътрешни българите“ би могъл да беше широко използван от ал-Истахри (IX–X в.), но в ал-Истахри няма сведения за „външни българите“. Подобни обърквания и противоречиви сведения както от ал-Истахри, така и от други арабозични автори, а също и от анонимния автор на „Худуд ал-алам“, карат В. Ф. Минорски да приеме, че терминът „вътрешни българите“ е ясно противопоставен на термина „външни българите“.

Възможно е ал-Балхи и ал-Истахри да са наричали дунавските българите „вътрешни“, защото според техните информатори те са били най-западната група от всички българите. В други случаи обаче авторът на „Худуд ал-‘Алам“ нарича дунавските българите *В.н.н.д.р.*, а волжките българите – *Б.ртас*. Методът на изключването дава възможност да не се класифицират дунавските българите и волжките българите като „вътрешни“. Така например анонимният автор на „Худуд ал-‘Алам“ нарича „вътрешни“, т.е. западни, онези българите, които живеят в степите на Подонието и Приазовието.

Подобни противоречиви сведения на мюсюлманските автори от Ранното средновековие за българите се обясняват не само с широкото им разселване, но и с използването на различни източници, в които различните групи българите са известни с различни имена. Това принуждава мюсюлманските географи да внасят известни корекции в текстовете на своите трактати.

Ключови думи: българите, Волжка България, Първо българско царство, вътрешни българите, ал-Мас‘уди, Худуд ал-‘Алам

Вступ

Як відомо, в хозарський період у VIII–X ст. болгари проживали мінімум у трьох-чотирьох місцях Європи – на Правобережжі Середньої Волги, де виникла Волзька Булгарія; у нижній течії Дунаю – на території Першого Болгарського царства; у степах басейну Дону та Приазов’ї на землях Хозарського каганату. Саме така інформація про болгар (булгар), заганяла в глухий кут не одного мусулманського географа. Серед них були дуже добре відомі ранньосередньовічні географи, такі як ал-Мас‘уди та анонімний автор «Худуд ал-‘Алам».

Варто особливо виокремити історико-географічний твір ал-Мас'уді «Мурудж аз-захаб ва-ма'адін ал-джавхар» (Промивальні золота та копальні дорогоцінного каміння) (Mas'udi 1966; Minorskiy 1963, 188–204). Як відомо, ал-Мас'уді (IX–X ст.) багато подорожував: він об'їздив Персію, Ірак, Сирію, Аравію, Єгипет, відвідав Індію. Близько 932 р. вчений здійснив подорож до Армінії та побував на південному узбережжі Каспійського (Хозарського) моря, де дістав від мусульманських купців нові відомості про русів, хозар та інші народи Хозарського каганату, включаючи болгар. Ал-Мас'уді був ерудованим ученим, який добре володів інформацією своїх попередників, твори багатьох із яких не збереглися до нашого часу. Це стосується насамперед тих мусульманських авторів, про яких згадує сам ал-Мас'уді. У творі «Мурудж аз-захаб...» нам важко відрізнити інформацію самого ал-Мас'уді від даних, запозичених ученим у більш ранніх авторів, що значною мірою ускладнює інтерпретацію свідчень ал-Мас'уді (Novoseltsev 1990, 13–14).

Уже через кілька десятиліть після смерті ал-Мас'уді з'явився, як вважають, перший фарсомовний географічний трактат – «Худуд ал-'Алам» («Кордони світу»), який, за деякими твердженнями, належить до числа найбільш спірних пам'яток середньовічної географічної літератури. Загальноприйнятим є той факт, що твір «Худуд ал-'Алам» був укладений наприкінці X ст. невідомим автором, котрий, імовірно, мешкав в Афганістані, – вважається, що твір завершено у 372 р. г. (982/983 рр.) та присвячено еміру Гузгану (територія Північного Афганістану) Абу-л-Харісу Мухаммаду б. Ахмаду ал-Фарігуні. Єдиний рукопис твору був виявлений сходознавцем О. Г. Туманським у Бухарі 1892 року – цей манускрипт, виготовлений у 1258 р., був скопійований безпосередньо з оригіналу. Через деякий час О. Г. Туманський вдався до публікації окремих фрагментів трактату, супроводжуючи їх власними перекладами російською мовою і коментарями до них (Tumanskiy 1914, 94–96). Після смерті О. Г. Туманського (1920 р.) завдяки старанням його вдови рукопис твору потрапив до В. Ф. Мінорського, який трохи згодом передав його в Академію наук СРСР, у Ленінград. Там 1930 р. вийшло факсимільне видання твору за редакцією і з передмовою академіка В. В. Бартольда. У цьому ж виданні В. В. Бартольд здійснив переклад російською мовою фрагмента твору, присвяченого народам Східної Європи, серед яких були згадані «внутрішні» болгар (Khudud al-'Alem 1930). Англomовний переклад усього тексту пам'ятки, а також укладання коментарів до нього виконав 1937 р. В. Ф. Мінорський (Minorsky 1937). Як зазначали перші дослідники «Худуд ал-'Алам» О. Г. Туманський і В. В. Бартольд, попри те, що невідомий автор твору повідомляє в ньому про факти запозичення певних відомостей із праць інших, більш ранніх авторів, він у своєму трактаті не називає достеменно жодне з використаних джерел (Tumanskiy 1914, 94–96; Khudud al-'Alem 1930, 3–32). Однак В. В. Бартольд, а потім і А. П. Новосельцев наводять імена попередників автора «Худуд ал-'Алам», чиїми творами він, із високим ступенем імовірності, міг скористатися, – це Ібн Хордадбег, ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаль, ал-Джейхані, Ібн Русте та ін (Khudud al-'Alem 1930, 3–32; Novoseltsev

1990, 17–21). Варто зазначити, що деякі твори цих попередників збереглися і таким чином дають можливість зробити певні висновки щодо самостійності анонімного автора трактату в описі народів Східної Європи та Балкан, особливо болгар.

Як відомо, географічні твори ранньосередньовічних мусульманських авторів стали об'єктом досліджень багатьох відомих орієнталістів, але й досі немає єдиної думки з приводу правдивості окремих повідомлень цих географів про болгар періоду раннього Середньовіччя.

Тому головною метою запропонованого дослідження є встановлення ступеня достовірності інформації арабо-перських авторів про болгар та з'ясування обставин походження цієї інформації. Це передбачає порівняльний аналіз ранньосередньовічних текстів мусульманських географів, що дає можливість з'ясувати ті корективи, які вносили ці автори до своїх творів у відповідності до власних концепцій про розселення народів на Балканах та у Східній Європі.

Основна частина

1) Свідчення арабомовних авторів про приазовських та дунайських болгар.

Зокрема, у своєму «Мурудж аз-захаб...» ал-Мас'уді повідомляє про болгар наступне: «Місто Бургар стоїть на березі Майтаса (Меотис), і я вважаю, що цей народ живе в Сьомому кліматі. Вони [особливий?] рід тюрків, і каравани постійно ходять від них до Хорезма, що в Хорасанській землі, а з Хорезма до них; але дорога перетинає (кочовища) інших тюрків, і каравани [повинні] охоронятися від них. Нині, коли йде 332/943 рік, бургарський цар мусульманин. <...> У бургар є соборна мечеть. Цей цар (?) здійснює походи на Константинополь із військом у 50 тис. вершників і більше та розсилає свої грабіжницькі [загони] навколо Константинополя (хаулаха) до країн Риму (біляд Румійя) та Андалусії, до бургундів (бурджан), галісійців і франків (іфранджа). Від нього до Константинополя близько двох місяців невпинного шляху через населені землі і степи» (Minorskiy 1963, 197). Дослідники вже давно відзначили, що в цьому фрагменті свого твору ал-Мас'уді плутає волзьких болгар з дунайськими болгарамі (Minorskiy 1963, прим. 36, 40). Додамо до цього ще й приазовських та донських болгар, про яких згадував ал-Мас'уді у своїх повідомленнях про Волго-Донську переволоку.

Ал-Мас'уді, як і більшість географів Халіфату, перебував під впливом традицій Античності, згідно з якими Чорне та Азовське моря були з'єднані протокою з Каспійським морем. Проте у своєму трактаті «Мурудж аз-захаб...» ал-Мас'уді натякав на існування між Волгою і Доном не лише протоки, а й волока, зазначаючи при цьому, які саме народи мешкали в цьому районі. Аналіз свідчень ал-Мас'уді про сполучення Чорного та Азовського морів із Каспійським свідчить про те, що в «Мурудж аз-захаб...» одночасно використовувалися дві системи знань: добре

відома авторові книжна традиція, що успадкувала знання часів Античності, і масив нових відомостей, що могли бути отримані самим ал-Мас'уді під час його подорожей територією Халіфату або через надійних інформаторів – очевидців згадуваних подій, наприклад купців, які відвідували описувані краї. До першої системи варто віднести твердження ал-Мас'уді, згідно з якими Чорне та Азовське моря з'єднані з Каспійським протокою. Зокрема, уже на початку 17-го розділу свого твору ал-Мас'уді зазначає, що Волга «витікає із верхніх частин тюркських земель». При цьому ал-Мас'уді підкреслює, що «від неї рукав тече в напрямку країни бургар (*нахва білад ал-Бургар*) і впадає в Майтас (Меотис)». Саме такий варіант дослівного перекладу запропонував Барб'є де Менар. В. Ф. Мінорський вважав це помилкою, бо був упевнений, що країна «булгар була розташована лише на Півночі, на Середній Волзі» (Minorskiy 1963, 192–193).

Болгари також згадуються у розповіді ал-Мас'уді про похід русів на Каспій після 300 р. г. (912 р.) через переволоку між Волгою і Доном. Про завершення цього походу Масуді повідомляє: «Близько ж 5000 з них врятувалися і вирушили на суднах до країни, що примикає до країни Буртас, де вони залишили свої судна і стали на суші; але з них когось убили жителі Буртаса, а й хтось потрапив до мусульман у країні Бургар, і ті вбили їх» (Гаркаві 1870, 133). Це дуже схоже на повернення назад знайомим шляхом через переволоку, тобто згадані буртаси проживали біля волока між Волгою і Доном, а одне з болгарських племен мешкало по сусідству з ними. Тобто неподалік від Саркела, на території між Доном і Волгою, біля волока проживало одне із племен буртасів. Що ж до згаданих у цьому фрагменті твору ал-Мас'уді болгар, то в науці вже давно набула поширення думка, підкріплена даними інших джерел, згідно з якою в хозарський час одне з болгарських племен продовжувало проживати в районі Північно-Західного Кавказу, у Східному або Північному Приазов'ї (Romashov 1993, 63–68).

Цілком можливо, що цим же маршрутом рухались руси проти хозар і під час походу, що його описав Ібн Хаукаль. А. П. Новосельцев вважав, що Ібн Хаукаль згадує похід, який відбувся не в 965 р., а трохи пізніше – у 968 р. (Novoseltsev 1990, 220). Наслідки цього рейду Ібн Хаукаль описав досить емоційно: «І здійснили навалу на все це руси, і загубили все, що належало на річці Ітилі всім створінням божим із хозар, болгар і буртасів, і підкорили їх...» (Bartol'd 1940, 35). У цій ситуації доречно звернути увагу на спостереження А. Є. Аліхової, яка вважала, що «в цьому документі надзвичайно ясно сказано, що буртаси та болгари жили неподалік від Ітиля» (Alikhova 1949, 53). Цікаво, що в іншому фрагменті твору Ібн Хаукаля, присвяченому цьому ж походу русів, подано перелік народів, які зазнали нападу з боку русів уздовж шляху з Азовського моря до Каспійського: «У цей наш час не залишилося нічого ні від болгар, ні від буртасів, ні від хозар...» (Bartol'd 1940, 35).

Виходить, якщо в X ст. буртаси проживали на правому березі Волги не лише в її середній течії, а й набагато південніше – у місці найближчого зближення Волги і Дону, то є підстави пов'язати з останніми виникнення назви річки Буртас, про яку згадує лише ал-Мас'уді. З огляду на існування волока між

Волгою і Доном, що сприймалася ал-Мас'уді як протока, варто звернути увагу на наступне припущення Г. Є. Афанасьєва: «У такому разі закономірно поставити питання про ототожнення р. Буртас з Доном, який у районі м. Калача-на-Дону так близько підходить до Волги, що інформатори Масуді сприймали його за притоку Итиля. Це ототожнення (з урахуванням пам'яток лісостепового варіанта салтово-маяцької культури в Донецько-Донському межиріччі) достатньо відповідає його опису у творі Масуді як внутрішньої річки буртасів і як водної артерії, що зв'язує буртасів з хозарами і, відповідно, сприяє розвитку торгівлі» (Afanas'yev 1984, 39).

Проте Дон у своїй течії з верхів'їв до місця найбільшого зближення з Волгою міг називатися річкою Буртас не через те, що буртаси жили в його верхів'ях, а, навпаки, тому що буртаси жили, за уявленнями ал-Мас'уді або його інформаторів, у його нижній течії. Достатньо нагадати, що ал-Мас'уді назвав Волгу «річкою хозар», тому що хозари мешкали біля гирла цієї великої ріки. Що стосується вказівки ал-Мас'уді про річку Буртас, згідно з якою «ця річка виходить з боку країни бургазів (болгар)», то в науці вже давно набула поширення думка, згідно з якою частина болгар проживала у степах басейну Дону та Сіверського Дінця, і вони являли собою носіїв одного з варіантів салтівської культури – зливківського (Pletneva 1984, 9–19). Цілком можливо, що це є єдина згадка мусульманських авторів про болгар у басейні Дону та Дінця в X ст.

2) Свідчення арабо-перських авторів про волзьких, «внутрішніх» і «зовнішніх» болгар.

Що стосується даних анонімного автора персомовного трактату «Худуд ал-'Алам» про болгар, то вони виявляються ще більш заплутаними й потребують більш детальнішого аналізу. Так, говорячи про населення Середнього Поволжя, для позначення жителів лівого берега, де раніше були відомі булгари, анонімний автор використовував, але вже нетрадиційно, відомий раніше етнонім *Б-ртас*. Щодо локалізації області *Б-ртас* він повідомляє: «Слово про область Буртас. Зі Сходу і Півдня її – Гузи, із Заходу – річка Атиль, з Півночі – область Печенігів». Уже сама така локалізація буртасів суперечить свідченням інших мусульманських авторів, які традиційно локалізують їх не на схід від Волги (Итиля), а на західному березі річки. Крім того, викликає певне здивування й інша інформація про область *Б-ртас*: «Люди її мусульмани. У них мова важка для розуміння. Царя називають Мес, володіють возами і наметами. Їх три групи: Б-хдула, Аш-к-л, Б-лкар. Усі вони один з одним у війні перебувають, коли ж з'являється який-небудь ворог – один з одним друзі» (Tumanskiy 1914, 95–96; Khudud al-'Alem 1930, табл. 386). Дослідники вже давно звернули увагу на те, що повідомлення «Худуд ал-'Алам» про народ *Б-ртас* у багатьох рисах повторюють інформацію Ібн Русте про волзьких булгар. Що ж стосується інформації про власне буртасів більшості середньовічних авторів, то в «Худуд ал-'алам» вона співвідноситься з даними про населення області *Барадзас*. Коментуючи

цей пасаж, А. П. Новосельцев дійшов висновку, що анонімний автор «Худуд ал-‘алам», «знайшовши у своїх попередників дві форми назви одного народу буртасів – буртас і бердас, <...> сприйняв їх за різні етноніми» (Novoseltsev 1990, 18).

Причину ж того, що змусило автора «Худуд ал-‘Алам» назвати волзьких болгар «буртасами», варто пояснити кількома факторами. По-перше, автор трактату побіжно дає зрозуміти, що на правобережжі Середньої Волги проживає частина «барадзасів». Отже, перед анонімним автором постало питання, де ж локалізувати область буртасів, про яких так багато писали його попередники. По-друге, в автора «Худуд ал-‘алам» уже склалася збалансована система уявлень, відповідно до якої кожен народ поділяється як мінімум на дві частини, кожна з яких займає певне місце в просторі. Варто згадати «тюркських і хозарських печенігів», лісових і степових «барадзасів». По-третє, інформація про болгар (болгар), яких нараховувалося в Східній Європі кілька груп, загаяла в глухий кут не одного мусульманського географа (наприклад, ал-Мас‘уді). Автор «Худуд ал-‘Алам» намагався знайти вихід із цієї ситуації. Тому для позначення дунайських болгар у трактаті був використаний новий етнонім *В-н-н-д-р*, а для позначення приазовських болгар – «внутрішні болгари». Якщо були «внутрішні болгари», то мали бути і «зовнішні болгари».

Але повідомлення одного з основних інформаторів анонімного автора трактату Ібн Русте про розподіл волзьких болгар на три племені, одне з яких називається власне *Б.лкар* (Khvol’son 1869, 19–22), не вписувалося в запропоновану схему розташування народів. За даними Ібн Русте, «Болгари діляться на три відділи: один відділ зветься Берсула, інший – Ескгель, а третій – Болгар» (Khvol’son 1869, 22). Отже, три групи волзьких болгар уявлялись автору «Худуд ал-‘Алам» не як три племені, а як окремі групи трьох народів, які проживали не лише на північ від хозар у країні *Буртас*, а й в інших місцях Східної Європи. Відповідно до цього назва *Булгар* у трактаті фігурує не лише як етнонім, а й як «місто з невеликою областю, розташованою на березі Ітиля». Тому саме воно й було, за уявленнями автора «Худуд ал-‘Алам», столицею болгар у країні *Буртас*.

Однією із найзагадковіших етнічних груп, згаданих у «Худуд ал-‘Алам», є «внутрішні болгари». Невідомий мусульманський автор повідомляє про них кілька разів. Зокрема, уперше «внутрішні болгари» згадані на початку трактату, де йде опис морів. Автор цього твору відзначає, що північні межі Чорного моря (Pontos) займають «печеніги (Bajanak), хозари (Khazar), мірвати (Mirvat), внутрішні болгари (Bulghar-i dakhil) та сакаліби (Saqlab)» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 3а; Minorsky 1937, 54).

У розділі, присвяченому горам, автор «Худуд ал-‘Алам» описує гори, які начебто були розташовані між «внутрішніми болгарами» і Руссю: «...потім вони досягають хозарських печенігів і відділяють внутрішніх болгар від русі (miyan-i Bulghar-i dakhil [va*] Urns biburradh)» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 3а; Minorsky 1937, 67). Надалі володіння «внутрішніх болгар» були згадані в

списку країн, де вони виявилися в одній групі з територіями, які населяли такі народи: «...сакаліби (Saqlab), хозарські печеніги (Bajanak-i Khazar), мірвати (Mirvat), внутрішні болгари (Bulghār-i dākhil), Рус (Rus)...» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 13а; Minorsky 1937, 53). Далі «внутрішні болгари» згадуються при описі країни сакалібів: «На схід від цієї країни проживають внутрішні болгари (Bulghār-i andarūni) і деякі з русів; на південь від неї розташовані деяка частина моря Гурз [Чорного. – О. Б.] і якась частина Руму (Візантії. – Авт.); на захід і північ від неї – незаселені простори Півночі» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 37б; Minorsky 1937, 158).

І, звичайно ж, найдокладніша інформація міститься в розділі, присвяченому опису країни «внутрішніх болгар» (Bulghār-i dākhil): «На схід від неї розташований Мірват (Mirvat); на південь від неї розташоване море Гурз; на захід від неї проживають сакаліби (Saqlab); на північ від неї розташовані гори Рус. Це країна без міст. Жителі хоробрі, войовничі і вселяють страх. Їхні вдачі походять на вдачі тих тюрків, які живуть по сусідству з країною хозар. З усіма русами в них війна; зі всіма околишніми областями вони ведуть торгівлю. Вони володіють баранами, зброєю і пристосуваннями для війни» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38а, 30–31; Minorsky 1937, 160). Далі «внутрішні болгари» відразу ж згадані при описі країни мірватів: «На схід від неї розташовані якісь гори і деякі з хозарських печенігів; на південь від неї – деякі з хозарських печенігів і море Гурз; на захід далі розташовані деякі частини моря Гурз і внутрішні болгари; на північ трохи далі розташовані гори В.н.н.д.р» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38а, 30–31; Minorsky 1937, 160). Надалі в тексті «Худуд ал-‘Алам» «внутрішні болгари» більше не згадуються.

Як бачимо, головними орієнтирами для локалізації «внутрішніх болгар» є загадкові «мірвати», так звані «хозарські печеніги», Рус та море Гурз. Однак дослідники дотепер не могли дати точну локалізацію «внутрішніх болгар». Щодо цих питань існує кілька думок.

Так, Ф. Вестберг схильний був ідентифікувати «внутрішніх болгар» із «чорними», про яких згадували Костянтин Багрянородний та «Повість минулих літ» (Vestberg 1908, 243–244; 386–389; Minorsky 1937, 439). У другій половині ХХ ст. в історичній літературі набула поширення цікава концепція М. Я. Мерперта, викладена ним у роботі «Найдавніші болгарські племена Причорномор’я» (Merpert 1958, 586–615). Як і Ф. Вестберг, М. Я. Мерперт вважав, що «чорні болгари» були тотожні «внутрішнім болгарам» східних авторів. Тобто внутрішні болгари – це мешканці Дніпро-Донського межиріччя (Merpert 1958, 604–608, 615).

Свого часу Й. Маркварт зацікавився цим питанням і висловив припущення, що «внутрішні болгари» мусульманських авторів мають відношення до дунайських болгар (Marquart 1903, 503–506, 517–519). Однак найбільш обґрунтований вигляд ця гіпотеза набула в коментарях В. Ф. Мінорського до «Худуд ал-‘Алам». Там дослідник висловив припущення, що розподіл болгар на «зовнішніх» і «внутрішніх» у географічну літературу, найімовірніше, міг увести

ал-Балхі (близько 850–934 рр.), який у своїй «Книзі видів Землі» описав країну волзьких булгар і згадав про «Зовнішній Булгар», що був там розташований (Minorsky 1937, 438–439; Garkavi 1870, 274–275). А. Я. Гаркаві переклав фрагмент про цей центр так: «Зовнішній Булгар є невеликим містом, що не має багатьох селищ. Відоме ж воно тому, що служить складським місцем (або гаванню) цих держав» (Garkavi 1870, 275). Крім того, ал-Балхі першим згадав і про «внутрішніх болгар». Зокрема, вперше вони згадані при огляді розмірів відомого світу: «Що ж до ширини Землі, від крайнього її краю на Півночі до крайнього її краю на Півдні, то вона починається від берегів Навколишнього моря, досягає землі Яджуджа, потім проходить верхньою частиною Славонії, просікає землю внутрішніх Булгар і Славонію, і йде країною Рум до Сирії...» (Garkavi 1870, 274). Вдруге про «внутрішніх» болгар ал-Балхі згадує при описі сусідів русів: «Руси ці ведуть торгівлю з Хазаром, Румом і Великим Булгаром. Вони межують із Румом на Півночі. Вони численні й такі сильні, що наклали данину на прикордонні області з Руму. Внутрішні Булгари є християни» (Garkavi 1870, 277). Як бачимо, ал-Балхі використовував термін «внутрішні болгар» для позначення дунайських болгар.

За спостереженнями В. Ф. Мінорського, термін «внутрішні болгар» одним із перших міг широко використовувати ал-Істахрі (близько 850–934 рр.) у своєму творі «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік» (Книга шляхів і держав), де він кілька разів згадує про них. Зокрема, першого разу він повідомляє, що руси торгують з хозарами, Візантією та Великою Болгарією (Vulghār al-a‘zam). При цьому арабський географ уточнює, що вони (руси) межують із Півночі з Візантією і їхня кількість значна. Їхня могутність відома через те, що вони обклали хараджем (даниною) Візантію і «внутрішніх болгар», які проживають біля їхньої країни. Далі він додає, що «внутрішні болгар» є християни (Istakhri 1927, 226; Minorsky 1937, 438–439). В іншому фрагменті міститься майже такий же пасаж, але замість русів згадана «Велика Болгарія», що також межує з Візантією з Півночі і збирає з останньої данину. Йі відразу сказано, що серед «внутрішніх болгар» є християни і мусульмани (Istakhri 1927, 286; Minorsky 1937, 439). Крім того, ал-Істахрі згадує «внутрішніх» болгар у зв’язку із сюжетом про Гога і Магога. За його словами, меридіан проходить з Півночі на Південь через володіння сакалібів, «внутрішніх болгар» і йде уздовж Візантії і Сирії (Istakhri 1927, 7; Minorsky 1937, 439). Однак дані про «Зовнішній Булгар» в ал-Істахрі відсутні, хоча в нього є інформація про якесь «невелике місто» у країні волзьких булгар (Istakhri 1925, 225).

Цілком можливо, що арабомовний автор другої половини X ст. Ібн Хаукаль міг запозичити частину інформації про внутрішніх болгар від ал-Істахрі. На цю думку наводить фрагмент його твору, який присвячено нападу русів на хозар: «Внутрішні болгар – християни і мусульмани, але в наш час народ руси не залишив (нічого) цього ні в булгар, ні в бургасів, ні в хозар, окрім розкиданої неповної (частини країни, землі?), вистежували (їх) у ній, ті ж, хто (вціліли), сподівалися залишитися в сусідніх областях...» (Novoseltsev 1990, 221). У цьому

разі йдеться про болгар-християн, які проживали на Дунаї, і болгар-мусульман, які мешкали на Середній Волзі. Останні ніколи не могли бути внутрішніми. Отже, Ібн Хаукаль міг при компіляції повторити помилку ал-Істахрі або його інформаторів.

Така заплутана й суперечлива інформація від ал-Істахрі та інших арабомовних авторів, як і анонімного автора «Худуд ал-‘Алам», змусила В. Ф. Мінорського зробити припущення, що термін «внутрішні болгар» явно протиставлявся терміну «зовнішні болгар» (Bulghār al-khārijī), який в ал-Істахрі був згаданий як «невелике місто» (Minorsky 1937, 440; Istakhri 1927, 225). У результаті В. Ф. Мінорський вирішив, що дунайські болгар були відомі в різних мусульманських авторів під назвами, що відрізняються: в Ібн Хаукаля як «бурджан»; в Ібн Русте – «болгар»; в ал-Істахрі – «внутрішні болгар»; а в Гардізі – «В.н.н.д.р» (Minorsky 1937, 440). Однак слід зазначити, що не всі дослідники дотримувалися дунайської локалізації «внутрішніх болгар».

Зокрема, В. В. Бартольд спирався насамперед на дані «Худуд ал-‘Алам». Саме це дало йому змогу локалізувати «внутрішніх болгар» набагато далі на Схід. На його думку, «внутрішні болгар» проживали на північ від Чорного моря, де їхніми північними сусідами мали бути сакаліби і руси, а східними сусідами – загадкові «мірвати» та «хозарські печеніги» (Khudud al-‘Alem 1930, 29).

Тому варто з’ясувати, чи був термін «внутрішні болгар» самоназвою частини болгар, чи це була вигадана мусульманськими географами назва народу. На користь першої версії свідчить існування аналогічних назв серед інших тюркомовних народів. Дуже показові щодо цього, наприклад, огузи. Там західні племена огузів називалися «внутрішніми», а східні – «зовнішніми». Ніщо не заважає нам вважати, що подібна картина спостерігалася і серед ранньосередньовічних болгар. Виходить, що термін «внутрішні» має означати «ближні», тобто «західні», а «зовнішні» – «далекі», тобто «східні». Відповідно до цього можна прокоментувати повідомлення ал-Балхі про волзьких болгар у трохи іншій площині. Нагадаємо, що він згадав про «Зовнішній Булгар» (Garkavi 1870, 275). Очевидно, тут йдеться про одне міське поселення волзьких болгар, які були східними, тобто «зовнішніми» відносно інших болгар.

З іншого боку, стає зрозуміло, чому ал-Балхі та ал-Істахрі назвали дунайських болгар «внутрішніми» (Garkavi, 1870, 277; Istakhri 1927, 226). Адже вони, на думку їхніх інформаторів, були найбільш західною групою всіх болгар. Цілком очевидно, що позначення цих болгар терміном «внутрішні» могло потрапити у твір ал-Істахрі завдяки посередництву балканських інформаторів, які не мали чіткого уявлення про східні групи болгар. Тобто цим і можна пояснити відсутність у творі ал-Істахрі свідчень про «зовнішніх» болгар. Аналогічну картину спостерігаємо і в «Худуд ал-‘Алам». Але там відсутність відомостей про «зовнішніх» болгар можна пояснити іншими чинниками.

Насамперед звернемо увагу на те, що в трактаті є шість згадок про «внутрішніх» болгар. Із них, у п’яти випадках, вони позначені терміном *Bulghār-i dākhlī* (Khudud al-‘Alem 1930, 30–31, табл. 3а, 13а, 38а; Minorsky 1937, 54, 67, 83,

160) і лише одного разу їх позначенням став вираз *Bulghār-i andarūni* (*Khudud al-‘Alem* 1930, табл. 37b; *Minorsky* 1937, 158). За даними Ф. Штайнгасса, терміни *andarūni* і *dākhil* справді можна перекласти з перської як «внутрішні», хоча перший має більше семантичних значень (*Steingass* 1998, 109, 494). Необхідно зазначити, що в тому фрагменті трактату, де для позначення болгар використано термін *Bulghār-i andarūni*, зазначено, що від землі цих болгар «розташована певна частина моря Гурз [Чорного. – О. В.] та певна частина Руму [Візантії. – О. В.]» (*Khudud al-‘Alem* 1930, табл. 37b; *Minorsky* 1937, 158). Це якось не узгоджується з рештою інформації «Худуд ал-‘Алам» про внутрішніх болгар, хоча дуже нагадує відомості про них у ал-Істахрі (*Istakhri* 1927, 226). На підставі цього можна зробити припущення, що джерел про «внутрішніх» болгар у автора «Худуд ал-‘Алам» було, як мінімум, два.

Крім того, важливо зрозуміти, чому в «Худуд ал-‘Алам» містяться відомості лише про «внутрішніх» болгар і немає інформації про «зовнішніх болгар». Якщо слідувати запропонованій схемі, то виходить, що «зовнішніми» мають бути булгари Середнього Поволжя.

Однак, говорячи про населення Середнього Поволжя, для позначення мешканців лівого берега, де раніше були відомі булгари, автор «Худуд ал-‘Алам», як вже зазначалось, використовував відомий раніше етнонім *Б.рмас* (*Tumanskiy* 1914, 95–96; *Khudud al-‘Alem* 1930, табл. 38б). Уже сама така локалізація буртасів суперечить свідченням інших мусульманських авторів, які традиційно локалізують їх не на схід від Волги (Ітиля), а на західному березі річки.

У зв’язку з цим виникає ще одне закономірне питання: чому анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» зазвичай не використовував, окрім одного разу, етнічну назву «внутрішні булгари» щодо дунайських болгар, які були найзахіднішим угруповуванням болгар?

У зв’язку з цим зазначимо, що дослідники вже неодноразово висловлювали думку, що в цьому трактаті вони були названі терміном *В.н.н.д.р* (*Minorsky* 1937, 465–471). У «Худуд ал-‘Алам» про область *В.н.н.д.р* сказано: «На схід від неї – барадзаси [буртаси. – О. В.]; на південь від неї – хозари; на захід від неї – гори; на північ від неї – мадяри. Вони [жителі цієї країни. – О. В.] боягузливі, слабкі, бідні й володіють деякими речами» (*Khudud al-‘Alem* 1930, табл. 38б; *Minorsky* 1937, 162–163).

Крім того володіння *Н.н.д.р* були згадані в списку країн, де вони опинилися в одній групі з територіями, які населяли такі народи: «сакаліби (*Saqlāb*), хозарські печеніги (*Bajanāk-i Khazār*), мірвати (*Mirvāt*), внутрішні булгари (*Bulghār-i dākhil*), Русь (*Rūs*), мадяри, *Н.н.д.р*, тюркські печеніги...» (*Khudud al-‘Alem* 1930, табл. 13а; *Minorsky* 1937, 83). Цілком можливо, що згадані тут *Н.н.д.р* і є *В.н.н.д.р*.

Особливий же інтерес становлять відомості про цю етнічну групу, що містяться в розділі, присвяченому опису країни мадярів: «На захід від неї розташовані гори; південніше від неї – плем’я християн (*tarsāyān*), що зветься *В.н.н.д.р*; на захід від неї та на північ від неї знаходяться області (*nawāhi*) Русі» (*Khudud*

al-‘Alem 1930, табл. 19а; Minorsky 1937, 101). Судячи з такої локалізації мадярів, у даному випадку може йтися про ситуацію кінця IX ст., коли мадяри проживали на землях Північно-Західного Причорномор’я в місцевості Ателькузу. Тож не треба дивуватися, що їхніми південними сусідами були *В.н.н.д.р.*, у яких має є резон бачити болгар-християн Нижнього Подунав’я. Як уже було зазначено, на північ від країни мірватів розташовувалися гори *В.н.н.д.р.*: «На схід від неї розташовані якись гори та деякі з хозарських печенігів; на південь від неї – деякі з хозарських печенігів і море Гурз; на захід далі – деякі частини моря Гурз і внутрішні булгари; на північ трохи далі розташовані гори *В.н.н.д.р.*» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38а; Minorsky 1937, 160). Судячи з усього, цей топонім має відношення до Північно-Західного Причорномор’я.

Згадано народ *В.н.н.д.р* і при описі місцезнаходження країни хозар: «на захід від неї знаходяться гори; на північ від неї знаходяться барадзаси і *Н.н.д.р*» (Khudud al-‘Alem 1930, 30–31, табл. 38а; Minorsky 1937, 161). Виходячи з того, що хозари проживали в Дагестані та на Нижній Волзі, можна вважати, що народ *Н.н.д.р.*, у якому резонно бачити *В.н.н.д.р.*, перебував десь на північ від хозар. Однак це не збігається з іншою інформацією «Худуд ал-‘Алам», згідно з якою цей народ мав перебувати на захід від хозар. Проте відомості трактату про країну барадзасів усувають це протиріччя: «Ця область, зі сходу якої річка Атель, з півдня її – Хозари, із заходу – *В-н-н-д-р*, з півночі – Печеніги-Тюрки» (Tumanskiy 1914, 95–96; Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38б; Minorsky 1937, 162).

Таким чином, у «Худуд ал-‘Алам» міститься 6 згадок про народ *В.н.н.д.р* або *Н.н.д.р.* Цілков очевидно, що виникнення форми етноніма *Н.н.н.д.р* є результатом непорозуміння. Усе це наводить на думку, що в первісному арабському тексті містилася назва народу *В.н.н.д.р.*, першу частину якої автор «Худуд ал-‘Алам» у низці випадків помилково сприйняв за сполучник *ва* – «і». За спостереженнями В. Ф. Мінорського, назва цієї етнічної групи мала різні форми у середньовічних авторів. Так, перськомовний автор Гардізі (XI ст.) використовував термін *Н.н.д.р.*, ал-Мас‘уді (X ст.) – *В.л.н.д.р.*, а в Розлогії редакції Листа Йосипа є дуже близький термін – *В.н.н.т.р.* (Minorsky 1937, 465–471).

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що інформація про «внутрішніх» болгар потрапила до інформаторів автора «Худуд ал-‘Алам» із Хозарії. Отже, тут мова йде про болгар, які проживали на території Хозарського каганату. Варто нагадати, що дунайських болгар автор трактату назвав *В.н.н.д.р.*, а волзьких булгар – *Б.рмас*. Метод виключення дає змогу не відносити дунайських болгар і волзьких булгар до «внутрішніх». Тож цілков очевидно, що анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» назвав «внутрішніми», тобто західними, тих болгар, які проживали в степах Подоння і Приазов’я (окрім одного випадку). Це припущення повністю відповідає схемі В. В. Бартольда, згідно з якою володіння «внутрішніх» болгар були розташовані на північ від Чорного моря і межували з Руссю та «хозарськими печенігами», які проживали у Східному Приазов’ї (Khudud al-‘Alem 1930, 29).

Висновки

Таким чином, можна констатувати, що свідчення мусульманських авторів про ранньосередньовічних болгар Півдня Східної Європи та Нижнього Дунаю не відзначалися конкретністю. Так, ал-Мас‘уді плував волзьких болгар із дунайськими болгарами, але при цьому мав досить чітке уявлення про приазовських болгар. В той же час автор «Худуд ал-‘Алам» цих болгар називав «внутрішніми», волзьких болгар – *Б.ртас*, а їхніх дунайських соплемінників – *В.н.н.д.р.*

Такі суперечливі повідомлення мусульманських авторів раннього Середньовіччя про болгар пояснюються не лише значною територіальною розпорошеністю останніх, а й використанням різноманітних джерел, в яких окремі групи болгар були відомі під різними назвами. Це змушувало мусульманських географів вносити певні корективи в тексти своїх трактатів, створюючи власну картину розташування народів у просторі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Afanas'yev, G. E. 1984. Etnicheskaya territoriya burtasov vo vtoroy polovine VIII–nachale X vv. [The Ethnic Territory of the Burtases in the Second Half of the 8th–early 10th centuries AD]. *Sovetskaya etnografiya*. Moscow, No. 4, s. 28–41. (In Russian).

Афанасьев, Г. Е. 1984. Этническая территория буртасов во второй половине VIII–начале X вв. *Советская этнография*. Москва, № 4, с. 28–41.

Alikhova, A. E. 1949. K voprosu o burtasakh [To the Question of the Burtas People]. *Sovetskaya etnografiya*. Moscow, No. 1, s. 48–57. (In Russian).

Алихова, А. Е. 1949. К вопросу о буртасах. *Советская этнография*. Москва, № 1, с. 48–57.

Bartol'd, V. V. 1940. Arabskiye izvestiya o russakh [Arabic Reports about the Rus'ian People]. *Sovetskoye vostokovedeniye*. Moscow, No. 1, s. 15–50. (In Russian).

Бартольд, В. В. 1940. Арабские известия о руссах. *Советское востоковедение*. Москва, № 1, с. 15–50.

Garkavi, A. Ya. 1870. Skazaniya musul'manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R. Kh.). [Tales of Muslim Writers about the Slavs and Rus'ian People (Since the Half of the 7th Century to the End of the 10th Century AD)]. Sankt-Peterburg, Imp. AN, 308 s. (In Russian and Arabic).

Гаркави, А. Я. 1870. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, ИАН, 308 с.

Istakhri, 1927. Kitab al-masalik va al-mamalik [Book of Ways and Countries]. *Biblioteka Geographicorum Arabicorum*. Ed. M. J. de Goeje, vol. I, edicio secunda. Lugduni Batavorum, apud E. J. Brill, 348 s. (In Arabic).

Khvol'son, D. A. 1869. Izvestiya o khazarakh, bolgarakh, mad'yarakh, slavyanakh i rusakh Abu-Ali Akhmeda Ben Omar ibn-Dasta [Information about the Khazars, Bulgarians, Magyars, Slavs and Rus by Abu Ali Ahmed Ben Omar ibn-Dasta]. Sankt-Peterburg, Imp. AN, 199 s. (In Russian and Arabic).

Хвольсон, Д. А. 1869. Известия о хазарах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. Санкт-Петербург, ИАНБ, 199 с.

Khudud al-'Alem (rukopis' Tumanskogo) s vvedeniyem i ukazatelem V. Bartol'da. 1930. Leningrad, AN SSSR, 45 s. text, 78 s. fax. (In Russian and Persian).

Худуд ал-‘Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград: АН СССР, 1930. 45 с. текста, 78 с. факсимиле.

Marquart, J. 1903 *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig, 429 s. (In German).

Mas‘udi, 1966. *Murudh az-zakhab va ma‘adin al-dzhavakhir [Gold Washing and Gem Mines]*, vol. 1, without place of publication, 352 s. (In Arabic).

Мерперт, Н. Я. 1958. *Drevneyshiyе болгарskiyе племена Причерномор’я [The Ancient Bulgarian Tribes of the Black Sea Region]*. *Ocherki istorii SSSR*. Moscow, AN SSSR, s. 587–616. (In Russian).

Мерперт, Н. Я. 1958. Древнейшие болгарские племена Причерноморья. *Очерки истории СССР*. Москва, АН СССР, с. 587–616.

Minorsky, V. 1937. *Hudud al-‘Alam. The Regions of the World*. London–Oxford, 320 p.

Minorskiy, V. F. 1963. *Istoriya Shirvana i Derbenta X–XI vv. [History of Shirvan and Derbent in 10th–11th Century AD]*. Moscow, Izd. vost. lit., 265 s. (In Russian)

Минорский, В. Ф. 1963. История Ширвана и Дербента X–XI вв. Москва, Изд. вост. лит., 265 с.

Novoseltsev, A. P. 1990. *Khazarskoye gosudarstvo i yego rol’ v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza [Khazar State and its Role in the History of Eastern Europe and the Caucasus]*. Moscow, Nauka, 264 s. (In Russian).

Новосельцев, А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, Наука, 264 с.

Pletneva, S. A. 1984. *Drevniye bolgary v basseynе Dona i Priazov’ya [The Ancient Bulgarians in the Don and Azov Basins]*. *Pliska-Preslav. Prabalgarskata kultura. Materiali ot balgarо-savetskata sreshta. Shumen, 1976*. Sofia, Balg. Akad. nauk, vol. II, s. 9–19. (In Russian).

Плетнева, С. А. 1984. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. *Плиска–Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща. Шумен, 1976*. София, Българ. акад. наук, т. II, с. 9–19.

Romashov, S. A. 1993. *Gde nakhodilas’ Chernaya Bulgariya [Where was Black Bulgaria]*. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov’ye. Spornyye problemy*. Moscow, RAN, s. 66–68. (In Russian).

Ромашов, С. А. 1993. Где находилась Черная Болгария. Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. Москва, РАН, с. 66–68.

Steingass, F. A. 1998. *Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut, Routledge, 1539 s.

Tumanskiy, A. 1914. *Burtas i Berdas [The Burtas People and the Berdas People]*. *Izvestiya Vysshikh Tiflisskikh zhenskikh kursov*. Tiflis, book 1, issue 1, s. 94–96. (In Russian).

Туманский, А. 1914. Бургас и Бердас. *Известия Высших Тифлисских женских курсов*. Тифлис, кн. 1, вып. 1, с. 94–96.

Vestberg, F. 1908. *K analizu vostochnykh istochnikov о Vostochnoy Evrope [To the Analysis of Oriental Sources on Eastern Europe]*. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya*. Moscow, part XIII, fevг., s. 364–400. (In Russian).

Вестберг, Ф. 1908. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал министерства народного просвещения*. Москва, ч. XIII, февр., с. 364–400.

Дата подання статті до редакції: 13.01.2025 р.